

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

3.2018

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ-2018

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., *заст. гол. ред.*

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Мусійчук В. А. (Київ), к. ф. н., ст. н. с., *відпов. секретар*

Ольmez M. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.

Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*

Чжан Хун (Пекін, КНР), доктор філософії

Яворська Г. М. (Київ), д. ф. н.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Ярослави Ленго*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у Google Scholar, Slavic Humanities Index.

*Редакція не завжди поділяє позицію авторів.
При передруку посилання на “Східний світ” обов’язкове.*

Рекомендовано до друку Вченого радиою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 3 від 13.09.18

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПР від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599 © Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

<i>Бачинська О. А., Алексєєнко М. В.</i> Одеські вчені у Стамбулі: завдання досліджень та враження (за матеріалами звітів XIX – початку ХХ ст.)	5
<i>Бубенок О. Б.</i> Алани Северного Кавказа и Русь в послехазарский период	11
<i>Марков Д. Є.</i> Непальський середньовічний храм: на прикладі буддійського монастиря Ваджрайогіні (Гум Баха) у м. Санкху	20

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Кіктенко В. О.</i> Свідоцтво про нагородження імператорським “Орденом Подвійного дракона”: невідоме джерело з фонду Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	44
<i>Хамрай О. О.</i> Біблійні тексти у зібраннях Відділу фонду юдаїки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського	58

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Огнєва О. Д.</i> Норбу Церінг і його оповідання “Відпущеня вівця” (放生羊): контекст створення	70
---	----

ПЕРЕКЛАДИ

Багавадгіта, глава 2 / Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби	86
<i>Гюрセル Н.</i> Криниця-в’язниця – цвінттар ненаписаних книжок. Оповідання / Переклад з турецької та вступна стаття Г. В. Рог	106

СПАДЩИНА

<i>Кримський А. Ю.</i> “Історія хазар” (неопубліковані фрагменти) / Підготовка до друку: О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай, В. В. Черноіваненко	113
--	-----

РЕЦЕНЗІЙ

<i>Бачинська О. А.</i> Рецензія на: Середа О. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. – Одеса: “Астропрінт”, 2015. – 312 с.	126
<i>Огнєва О. Д.</i> Рецензія на: Батырева С. Г. Буддийская коллекция музеиного собрания КалмНЦ РАН: изучение и составление каталога (2014–2016). – Элиста, 2016. – 160 с. (ил.).	128

TABLE OF CONTENTS

HISTORY

O. Bachynska, M. Alekseyenko. Odessa Scientists in Istanbul: Research Tasks and Impressions (Based on the Reports of the 19 – Early 20 Century)	5
O. Bubenok. The North-Cucasian Alans and the Rus' During the Post Khazar Period	11
D. Markov. The Nepalese Medieval Temple: an Example of the Buddhist Monastery of Vajrayogini (Gum Baha) in Sankhu	20

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

V. Kiktenko. Certificate of the Award of the Imperial Order of the Double Dragon: an Unknown Source from the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine	44
O. Khamray. Biblical Texts in the Judaica Collection of the V. Vernadsky National Library of Ukraine	58

LANGUAGES AND LITERATURES

O. Ohnyeva. Norbu Tsing and his Story “A Released Sheep” (放生羊): the Context of the Creation	70
---	----

TRANSLATIONS

Bhagavadgītā. Chapters 2 / Translated from the Sanskrit and Commented by D. Burba	86
N. Gurzel. The Graveyard of Unwritten Books. Short Story / Translated from the Turkish and Introductory Article by H. Rog	106

LEGACY

A. Krymskyi. “History of the Khazars” (Unpublished Fragments) / Compl. by O. Bubenok, O. Khamray and V. Chernovianenko	113
--	-----

REVIEWS

O. Bachynska. Book Review: O. Sereda. Ottoman-Ukrainian Steppe Borderland in Ottoman-Turkish Sources of the 18 Century. – Odessa: Astroprint, 2015. – 312 p.	126
O. Ohnyeva. Book Review: Batyreva S. G. Buddhist Collection of the Kalmyk Science Center Ras Museum Collection: Study and Compilation of the Catalog (2014–2016). – Elista, 2016. – 160 p. (with ill.)	128

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Шідній світ, 2018, № 3, pp. 86–105

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTER 2 / TRANSLATED FROM THE SANSKRIT AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba
Independent Researcher
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the second chapter of *Bhagavadgita*. This book is the most famous of the Hindu Scriptures, so it is often called the *Gospel of Hinduism*. The *Bhagavadgita* is part of the grand Indian epic *Mahabharata*, which volume is three times that of the Bible. However, the *Bhagavadgita* itself is a relatively small religious and philosophical poem consisting of 700 verses, which fill chapters from 23 to 40 of the Critical Edition of the sixth book of the *Mahabharata* (or chapters from 25 to 42 in other editions). This text composed perhaps in the 1st or 2nd century CE.

The second chapter is called Samkhya Yoga. This one is also the second-largest chapter of the *Bhagavadgita*, since it contains 72 verses and is inferior only the eighteenth chapter in this respect. Although the word sāṃkhya is the name of one of the six systems of Indian philosophy, there this term should be understood in a wide sense, which means reasoning.

Second chapter postulates fundamental concepts of Hinduism such as the eternity of the soul, its beginningless and endless. It proclaimed, death be only change of the worn out material body, which for a soul is similar to a garment. The chapter says the unreal (i. e. matter) has no existence and the real (i. e. spirit), never ceases to be. The theme of selfless activity is developed. Two definitions of yoga are given, namely ‘Equanimity is called yoga’ and ‘Yoga is skill in action.’

The concepts and realities considered in second chapter are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Vedanta Sutras*, *Yoga Sutras*, *Laws of Manu*, *Upanihsads*, *Arthashastra*, *Sankya Karika*, and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgita*, *Mahabharata*, India, Sanskrit, translation, Hinduism, religion

БГАГАВАДГІТА, ГЛÀВА 2 / ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”. Цей номер журналу містить главу 2, яка перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги “Магабгарати”¹ [The Mahabharata 1947]. (Першу главу див. у: [Бгагавадгіта 2018]). Це одна з найбільших глав “Бгагавадгіти” (72 вірші). Інші фрагменти “Магабгарати”, процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Незначні розбіжності з оригінальним текстом інших видань розглянуто в примітках. Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” [Бурба 2018]. Читачам, які звикли до російського написання, українська транскрипція може видатись незвичною – наприклад, написання імені Шанкара через я, а не а. Але саме так писав український санскритолог Павло Ріттер [Риттер 1932], репресований органами НКВС [Завгородній 2013]. Таким чином,

© 2018 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

запропоноване написання не лише відповідає фонетичному й розрізнювальному принципам (оскільки дає змогу розрізняти санскритські *śa* і *ṣa*), а й повертає до традицій української санскритології.

Необхідно зауважити, що переклад низки понять, зокрема *manas* (“розум”) та *buddhi* (“інтелект”), є умовним. Манас розуміється як координатор органів чуття, а також накопичувач інформації, тоді як функцією буддгі є прийняття рішень і проведення межі між істинним та неістинним. Санскритський термін *yukta* умовно передкладено як “зосереджений” (з урахуванням коментаря Шянкари [Bhagavad-Gita-Bhashya 1910], який стосовно вірша 6.8 пояснює, що *yukta* – це *samāhita*, тобто “зібраний”, “зосереджений”). Однак спектр значень цього слова набагато ширший: “возз’єднаний”, “відданий”, “побожний”, “йог”.

У другій главі із сюжетом “Магабгарати” пов’язані перші десять віршів (також частково – вірші 11–12, 18), тоді як подальші сентенції на тему вічності і минущості, смерті і безсмертя цілком могли б бути частиною якогось абстрактно-філософського трактату. Недарма глава має називу “Санкх’я-йога”. Слово *санкх’я* (*sāṃkhya* “рахунок, число, міркування”) є називою однієї із шести даршян (*darśana* “погляд”, “система індійської філософії”), яка розглядає вияв матерії в процесі переходу від тонкого рівня до грубого, але тут термін *санкх’я*, вочевидь, слід сприймати в широкому сенсі – “теоретизування”, а не як називу конкретної філософської школи. У третьій главі методами йогів і послідовників санкх’ї названі, відповідно, *карма-йога* (“йога діяння”) і *джняна-йога* (“йога знання”). Під йогою (*yoga* “єднання”) розуміється інтегрований стан єднання з вищим Я, а також дії та техніки, що ведуть до такого стану.

У віршах 12–25 постулюється, що душа вічна, вона не має початку в часі й кінця. Смерть – це лише зміна душою зношеного матеріально тіла, яке подібне до одержини. Матерія взагалі не має справжнього існування, а дух ніколи не перестане бути. Та й взагалі він не підвладний впливу жодних матеріальних чинників.

Теза про неіснування матерії тлумачиться по-різному. Послідовники монізму Шянкари твердять, що матеріальний світ – суцільна ілюзія, а реальним є лише Дух. Натомість послідовники Рамануджі вважають світ таким, що існує, а слово “нереальний” (чи “несущий”, *asat*) – характеристикою його невічності. Критики першої точки зору вказують на те, що нею світ не пояснюється, а просто усувається з розгляду, тоді як проблеми людини залишаються невирішеними. Однак вірші 14–15 пояснюють: “Невічні відчуття холоду й спеки, насолоди й страждання, які виникають і зникають, породжуються стиканням з матерією”³. Треба терпіти їх стійко, бо та людина, яку це не може похитнути, незмінна серед насолод і страждань, воїстину гідна безсмертя. Очевидно, що під безсмертям мається на увазі не нескінченне продовження існування тіла, а усвідомлення людиною вічності свого духовного Я.

Вірші 26–28, здавалося б, адресовані матеріалістам, які не вірять у вічність душі. Для такої людини розрадою могла б бути хіба що думка про те, що смерть – природне явище, властиве всім істотам. Але тут ми стикаємося з характерною особливістю індійського світосприйняття, невід’ємною складовою якого є вчення про реінкарнацію: “Народженого, безперечно, чекає смерть, а померлого, безперечно, – народження”.

Знову до реалій сюжету епосу глава повертається лише у віршах 31–37, які на тлі міркувань про граничні філософські категорії сприймаються як чужорідна вставка, оскільки в них ідеться про такі приземлені речі, як “безчестя, котре для поважної людини гірше за смерть”, про приkrість від лайливих слів ворогів, про владу над землею тощо. Утім, не виключено, що саме ці вірші належать до найдавнішого шару “Магабгарати”, а “філософія” додана пізніше.

У вірші 38 вперше порушується важлива тема безкорисливого діяння, яке не породжує нової карми (котра й утримає душу в стані поневолення матерією).

Починаючи з вірша 39, мова йде про духовну практику (йогу), яка проголошується вищою за обрядовір'я послідовників ранньої мімансі (*mīmāṃsā*), котрі вважають вищою дгармою (*dharma* “закон”, “обов'язок”, “релігія”) скрупульозне виконання описаних у Ведах обрядів, що начебто гарантує виконавців комфортні умови життя в наступному матеріальному втіленні – на землі чи в раю. Цікаво, що райські світи розглядаються “Бгагавадгітою” як частина матеріального Всесвіту. І стверджується, що Веди мають справу лише з ним (“обмежуються сферою трьох *тун*⁴”). Але, хоча авторитет Вед не абсолютизується, їхня корисність не заперечується, лише зазначається: “Скільки користі від ставочка, коли вода стікається звідусіль, стільки й у всіх Ведах для брагмана, який пізнав [Істину]”. Саме шанобливе ставлення до Вед є критерієм поділу індійських даршян на “правовірні” (*āstika*), як-от, наприклад, веданта, і “єретичні” (*nāstika*) як-от, наприклад, буддизм.

З вірша 47 поглиблено розвивається тема безкорисливої діяльності: “У тебе є право лише на дію, але не на її плоди; нехай не буде твоїм мотивом плід діяльності і хай не буде прив'язаності до бездіяльності”. Наводяться два визначення йоги: “Урівноваженість називається йогою” (вірш 48) і “Йога – майстерність у діяльності” (вірш 50). Хоча здається, що ці визначення суперечать одне одному, з тексту стає зрозуміло, що це не так, оскільки “майстерність у діяльності” потребує урівноваженості.

У віршах 50–53 ідеться про мудреця, який завдяки йозі піднявся над дихотомією світу та, “відмовившись від плоду, породженого дією, досягає безскорботності (*anāmaya*)”. На поставлене (у вірші 54) Арджуну запитання про ознаки такого мудреця Кришна відповідає, що той “позбувається усіх бажань, котрі йдуть від розуму, і завдяки Атману (*ātmanā*) отримує вдоволення в собі (*ātmāni*)”. Вірш 58 містить відоме порівняння йога з черепахою: “Він, наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, цілком відводить чуття від об'єктів органів чуття”. Однак механічне стримування приховує в собі загрозу, бо в того, хто “утримується від усолод, немає [їхнього] об'єкта, але є смак [до них]. Якщо ж хто побачив Вишну [Сутність], то зникає навіть смак” (59). А інакше “настирні чуття силоміць викрадають розум навіть пильної людини, яка намагається [приборкати їх]” (60).

У 61-му вірші вперше в “Бгагавадгіті” звучить тема блакті (відданості Всевишньому). Кришна каже: “Нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вищій [Сутності]”.

Вірші 62–63 містять опис причинно-наслідкового ланцюжка, який цілком можна було б наводити як ілюстрацію в підручниках із психології чи криміналістики: зосередженість на об'єктах чуття → прив'язаність до них → бажання → гнів → омана → примхи пам'яті → затъмарення інтелекту → загибел. Натомість той, “хто панує над собою й живе у світі об'єктів, керуючи чуттями, вільними від жадання й відрази, досягає прозорої свідомості”, у якій “зникають усі його страждання”.

ГЛАВА 2: САНКХ'Я-ЙОГА

Санджая сказав:

1 Йому, охопленому жалем, із сумними очима, повними сліз, зажуреному, Мадгусудана⁵ сказав такі слова:

Господь⁶ сказав:

2 – Арджуно, звідки в тебе у важку хвилину ця не властива аріям⁷ малодушність, яка позбавляє небес і призводить до безчестя?⁸

3 Не піддавайся слабкості-то⁹, Партох, вона тобі не личить¹⁰. Відкинувши призливі страхи, підіймися¹¹, Парантапо!¹²

Арджуна сказав:

4 Мадгусудано, як уражу я в бою стрілами Бгішму й Дрону – гідних шанування, Арісудано?¹³

5 Краще вже бути в цьому світі жебраком¹⁴, аніж убивати вельмишановних учителів: адже, вбивши учителів¹⁵, навіть користолюбних, буду насолоджуватися тут тим, що заплямоване кров'ю¹⁶.

6 І не знаємо, що краще для нас – перемогти чи бути переможеними. Навпроти стоять сини Дгритараштри, вбивши яких, не захочемо жити¹⁷.

7 Від жалю уражений слабкістю, з думками, що заплутались у [розумінні] обов'язку, запитую тебе: що достеменно буде кращим?¹⁸ Скажи мені це. Я твій учень. Навчи мене, до тебе припалого.

8 Бо не очікую, щоб цю скорботу, яка висушує мої чуття, усунуло отримання на землі царства, що не має суперників і процвітає, або навіть владарювання над богами¹⁹.

Санджая сказав:

9 Каральнику ворогів, сказавши це Гришикеші, Гудакешя²⁰ сказав Говінді²¹: “Не буду битися” – і замовк²².

10 Нащадку Бгарати²³, йому, зажуреному, посеред двох військ Гришикешя сказав, наче посміхаючись, такі слова:

Господь сказав:

11 Ти промовляєш премудрі слова²⁴ – і журишся за тим, за чим журитися не треба²⁵. Мудрі не журяться ні за живими, ні за мертвими²⁶.

12 Адже ніколи не було так, щоб не існував Я, ти та ці князі. І в майбутньому будття усіх нас, звичайно, не перерветься.

13 Як у втіленого [чергуються] в цьому тілі дитинство, юність, старість, так [відбувається й] отримання нового тіла. Хто твердо [тримається мудрості], той цим не оманюється²⁷.

14 Але стикання з матерією²⁸, Каунтеє, викликає невічні²⁹ відчуття холоду й специ, насолоди й страждання³⁰, які виникають і зникають. Намагайся терпіти їх стійко, нащадку Бгарати!³¹

15 О найкращий з людей³², та людина, яку це не може похитнути, незмінна серед насолод і страждань, стійка, воїстину гідна безсмертя.

16 У несущого немає будття, немає небуття в сущого³³. Такий висновок провидців³⁴, які розглянули обидві категорії.

17 Знай, незнищенне те, чим усе пронизане. Ніхто не може знищити це нетлінне³⁵.

18 Сказано, що минущі лише ці тіла втіленого – вічного, незмірного, незнищеного. Тому бийся, нащадку Бгарати³⁶.

19 Хто думає, що він вбиває, і хто вважає його вбитим – обидва не знають істини. Він не вбиває, і його не можна вбити³⁷.

20 Він не народжується й ніколи не помирає. Не виникнувши, він не виникне й потім. Ненароджений, вічний, постійний, давній, він не помирає зі вбитим тілом³⁸.

21 Партох, хіба та людина, яка знає його – незнищеного, вічного, ненароджено-го, нетлінного – убиває когось чи стає причиною вбивства?³⁹

22 Як людина, скинувши стару одежину, убирається в іншу, нову, так втілений, залишивши старі тіла, входить у нові⁴⁰.

23 Не розсікає його зброя, не спалює його вогонь, не змочує його вода й не висуше вітер⁴¹.

24 Його неможливо розсікти, спопелити, змочити, висушити; він вічний, усюди-сущий, постійний, непорушний, невмирущий.

25 Його називають невиявленим, незбагненим, незмінним⁴². Тому, знаючи його таким, ти не маєш журитися.

26 Якщо ж думаєш, що він завжди народжується та назавжди помирає, то й тоді, Magabagu⁴³, ти не маєш журитися.

27 Народженого, безперечно, чекає смерть, а померлого, безперечно, – народа-ження⁴⁴. Тому ти не повинен журитися про невідвортне⁴⁵.

28 Нащадку Бгарати, істоти спочатку не виявлені, виявлені посередині, наприкінці знову не виявлені. За чим тут сумувати?⁴⁶

29 Один дивиться на нього як на диво, інший розповідає як про диво, ще інший слухає про нього як про диво, і, навіть почувши, ніхто не знає його⁴⁷.

30 Цей втілений у всіх тілах завжди незнищений. Тому, нащадку Бгарати, ти не повинен журистися ні за якими істотами⁴⁸.

31 Далі: розглядаючи свою дгарму, ти не маєш вагатися, бо для кшатрія⁴⁹ немає нічого кращого за праведну битву⁵⁰.

32 Партхо, щасливі кшатрії, які стають до такої, подібної до відчинених дверей раю, битви, що судилася їм⁵¹.

33 Але якщо ти до цього праведного бою не станеш, то, зрадивши свій обов'язок і честь, візьмеш на себе гріх⁵².

34 І всі говоритимуть про твоє вічне безчестя, а для поважної людини безчестя гірше за смерть.

35 Великі війни вважатимуть, що ти ухилився від бою з остраху; ти, кого вони так цінували, переведешся для них нінащо.

36 І багато лайливих слів скажуть твої вороги, насміхаючись над твоєю силою. Що може бути прикрішим?

37 Або ти, загиблій, потрапиш на небо, або, перемігши, насолоджуватимешся владою над землею⁵³. Тому підіймися, Каунтес, зважившись на битву.

38 Однаково ставлячись до насолод і страждань, надбань і втрат, перемоги і поразки, ставай до бою. Так не візьмеш на себе гріх⁵⁴.

39 Ця мудрість подана тобі згідно із санкх'єю. Тепер почуй про неї згідно з його⁵⁵ – про мудрість, маючи яку, Партхо, уникнеш поневолення кармою⁵⁶.

40 Тут⁵⁷ немає ні загибелі починань, ані чогось протилежного⁵⁸. Навіть дещиця цієї дгарми рятує від великого страху⁵⁹.

41 Курунандано⁶⁰, тут інтелект рішучий та односпрямований, але розгалужені й нескінчені думки нерішучих.

42 Задоволені буквою Вед⁶¹ нерозумні⁶², які кажуть “немає [нічого] іншого”, виголошують, Партхо, квітисти промови,

43 що обіцяють народження як плід дій, рясніють різноманітними ритуалами, скерованими на отримання насолод та влади. [Такі люди] сповнені бажань⁶³; їхня найвища мета – рай⁶⁴.

44 У прив'язаних до втіх та багатства, чий розум захоплений тими [промовами], не буває рішучого інтелекту, [зануреного] в самадгі⁶⁵.

45 Веди⁶⁶ обмежуються сферою трьох гун⁶⁷. Арджуно, будь вищим за три гуни, поза дихотомією⁶⁸. Завжди будь у саттві, не переймайся статками⁶⁹, перебувай у своєму Я.

46 Скільки користі від ставочка, коли вода стікається звідусіль, стільки й у всіх Ведах для брагмана, який пізнав [Істину]⁷⁰.

47 У тебе є право лише на дію, але не на її плоди; нехай не буде твоїм мотивом плід діяльності і хай не буде прив'язаності до бездіяльності⁷¹.

48 Перебуваючи в йозі, виконуй, Дгананджає, дії, відкинувши прив'язаності⁷², однаково ставлячись до успіху й невдачі⁷³. Урівноваженість називається йогою⁷⁴.

49 Дгананджає, діяльність значно нижча за буддгі-йогу⁷⁵. Шукай притулку в буддгі⁷⁶. Жалюгідні ті, хто прагне плодів [діяльності]⁷⁷.

50 Той, чий інтелект зосереджений, позбувається тут доброго й поганого⁷⁸. Тому вдайся до йоги. Йога – майстерність у діяльності⁷⁹.

51 Звільнені від пут народження⁸⁰ мудреці із зосередженим інтелектом, відмовившись від плоду, породженого дією, досягають безскорботності⁸¹.

52 Коли твій інтелект вибереться з хащі омані, тоді станеш байдужим до почутого й того, що має бути почутим⁸².

53 Коли твій інтелект, збитий з пантелику⁸³ Писанням, утверджиться в непохитному самадгі й [стане] нерухомим, тоді досягнеш йоги.

Арджуна сказав:

54 Кешяво, які ознаки твердого знавця, який перебуває в самадгі? Що може скати той, чия думка тверда? Як він буде поводитися й навіщо стане мандрувати?⁸⁴

Господь сказав:

55 Коли він позбавляється усіх бажань, що йдуть від розуму, і завдяки Атману отримує вдовolenня в собі⁸⁵, тоді, Пархто, його називають твердим знавцем.

56 Чий розум незворушний у стражданнях і байдужий до насолод, хто звільнився від бажань, страху⁸⁶ й гніву⁸⁷, того називають мудрецем, чия думка тверда.

57 Хто ні до чого не прив'язаний, хто, отримуючи добре й погане⁸⁸, не радіє й не обурюється – мудрість того утвердилася⁸⁹.

58 І якщо він, наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла⁹⁰, цілком відводить чуття від об'єктів органів чуття – мудрість його утвердилася⁹¹.

59 У втіленого, який утримується від усолод, немає [їхнього] об'єкта, але є смак [до них]. Якщо ж хто побачив⁹² Вишну [Сутність], то зникає навіть смак⁹³.

60 Каунтес, настирні чуття силоміць викрадають розум навіть пильної людини, яка намагається [приборкати їх]⁹⁴.

61 Приборкавши їх усі, нехай перебуває в зосередженні⁹⁵ на Мені як на Вишні [Сутності]⁹⁶. Кому чуття підвладні⁹⁷, мудрість того утвердилася.

62 У людини, яка концентрується на об'єктах чуття, зароджується прив'язаність до них; через прив'язаність розвивається бажання; з бажання народжується гнів⁹⁸.

63 Із гніву виникає омана, від омані – примхи пам'яті⁹⁹, через втрату пам'яті пропадає інтелект, через руйнування інтелекту [людина] гине.

64 Але хто панує над собою й живе у світі об'єктів, керуючи чуттями, вільними¹⁰⁰ від жадання й відрази, досягає прозорої [свідомості]¹⁰¹.

65 У прозорості зникають усі його страждання. Інтелект того, чия свідомість прозора, швидко міцніє.

66 У незосередженого немає інтелекту. І нема в незосередженого здатності споглядати¹⁰². У нездатного споглядати немає спокою, а в неспокійного – звідки бути щастю?

67 Коли розум йде слідом за чуттями, що блукають, тоді він відносить мудрість тієї [людини] [подібно до того], як вітер [жене] човен на воді¹⁰³.

68 Отже, Магабагу, у кого чуття повністю відвернуті від їхніх об'єктів¹⁰⁴, мудрість того утвердилася.

69 Коли для усіх істот ніч, тоді той, хто володіє собою, не спить, а [час], коли істоти не сплять, – це ніч для мудреця, який бачить [Істину]¹⁰⁵.

70 У кого всі бажання входять¹⁰⁶ так, як води¹⁰⁷ розчиняються в океані, який наповнюється, але незмінно непорушний, той здобуває спокій – а не той, хто бажає [здійснення] бажань¹⁰⁸.

71 Людина, яка, обійшовши бажання [стороною], іде [життям] без жадань, без власництва¹⁰⁹, без ego¹¹⁰, досягає спокою.

72 Це, Пархто, духовний стан. Досягши його, не впадають в оману. Хто перебуває в ньому хоча б в останню годину¹¹¹, підіймається до брагма-нірвани¹¹².

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як у інших виданнях, де розбиття тексту здійснювалося по межах речень, зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірш.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneyo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based

in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. – <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Тут, звісно, виникає питання: що це за “стикання з матерією” (*mātrā-sparśāḥ*) трансцендентної духовної сущності (*ātman*), яка непідвладна впливу ніяких матеріальних чинників? (“Як простір (*ākāśa*) не зміщується з п’ятьма оманливими [матеріальними] елементами (*bhūta*), [що перебувають у ньому], так само атман – стосовно мінливого світу” [The Śiva Saṁhitā 1914, I.51].) Задовільної відповіді на це запитання не дала жодна ідеалістична філософія. В індуїзмі робиться спроба сконструювати перехід від матеріального до духовного через градації матеріальних виявів: від найбільш грубих до такого “майже духовного” (“внаслідок [своєї] тонкості” *sūksmatvāt*), як *sattva-tuna* (див. наступну примітку), котра, бувши подібною до душі, здатна якимось чином “огорнути” її, включивши цим живу істоту (*jīva*) в матеріальну матрицю світобудови. З другого боку, вихід душі за межі матерії відбувається саме через “чисту саттву” (*śuddha-sattva*; див. 6-й вірш 48-ї глави 14-ї книги “Магабгарати”). Звідси наказ вірша 2.45: “Завжди будь у саттві”.

⁴ *Гуна* (*guṇa*) – “якості”. Так називають три аспекти матеріальної природи, через посередництво яких відбувається її вияв і функціонування: *sattva* (sattva “чистота, спокій”), *раджас* (rajas “запал, рух”), *tamas* (tamas “морок, інертність”).

⁵ *Madhusūdana* (“той, хто вбив [демона] Мадгу”) – Кришна.

⁶ Словом *Господь* перекладено санскритське śrī-bhagavān. Посилаючись на легендарного автора збірки законів “Парашира-смріти-санграга” (parāśara-smṛti-saṁgraha), індійські віровчители тлумачать слово *bhagavant* (“щастильний, благодатний, божественний”) як “Той, хто має шість нескінченних *bgag* (достоїнств): багатство, могутність, славу, красу, знання й неприв’язаність”. Для титулу *Śrī* (śrī), який поштіво додають до імені шанованої особи, ми не знайшли прийнятного українського відповідника.

⁷ *Арій* (*ārya*) – “шляхетний”, “гідний”; самоназва мешканців Ар’яварти (*āryāvarta*), тобто давньої Північної та Центральної Індії.

⁸ “Не личить тобі слабкість така, приборкувачу ворогів. Не споживає воїн (kṣatriya) те, чого не здобув звитягою (ojas)” (Магабгарата 5.73.23).

⁹ Часткою *to* перекладене санскритське *sma*.

¹⁰ “І поглянь на свої діяння, нашадку Бгарати, народжений у [шляхетному] роді! Підіймися, міцний геройчним духом, не поринай у сум’яття” (Магабгарата 5.73.22). У сьомій книзі “Магабгарати” (7.158.23) Кришна звертається з аналогічним закликом до Юдгіштхіри: “Каунте, не бентежся! На відміну від простолюдця (prākṛta-ṛīguṣa), тобі, о найкращий з нашадків Бгарати, ця слабкість не личить”.

¹¹ У “Катха-упанішаді” (1.3.14) теж звучить заклик *uttīṣṭha(ta)*, хоча про бій там не йдеться: “Підійміться, пробудіться, знайшовши дари, осягніть [їх]”.

¹² *Парантапа* (paraṁtapa) – ім’я Арджуни, яке означає “Той, хто карає (букв. обпалює) ворогів”.

¹³ *Arīsudana* (arīśudana “той, хто нищить ворогів”) – Кришна.

¹⁴ “Перемога або смерть у бою приписані [войні] навіки Творцем. Дгармою кшатрія злидні не вітаються” (Магабгарата 5.71.4). (У Давній Індії *kshatrapī* були представниками соціальної верстви воїнів і правителів).

Вдова раджі Панду свого часу зверталася до старшого сина, Юдгіштхіри, з такими словами: “Обітниця жебрацтва заборонена тобі. Землеробством теж не личить [займатися] тобі. Ти кшатрій і [тому] повинен за будь-яких обставин бути захисником” (Магабгарата 5.130.29).

¹⁵ У “Законах Ману” (4.162) сказано: “Ніколи не можна завдавати шкоди вчителю (*ācārya*), тлумачу Вед, батькові, матері, гуру, коровам, брагманам та аскетам”.

Учителем Арджуни був Дrona, який навчив сина Панду військового мистецтва, проте слово *гуру* може стосуватися й Бгішми, оскільки так можна звертатися не лише до наставника, а й до інших шанованих осіб (до батька, старшого родича).

¹⁶ Вірші 2:5–8 написані розміром *triśṭubh* (triśṭubh) – чотири рядки з одинадцять складів.

¹⁷ Перший рядок цього вірша складається з двох половиноч, що мають не по одинадцять складів, а по дванаадцять (як у віршовому розмірі *jagatī*).

¹⁸ *Що достеменно буде кращим?* – у вірші 3.2 Арджуна прохаче: “Скажи певно про одне – про те, що буде добрим для мене”. Схоже прохання звучить і у вірші 5.1: “Що з двох краще?

Скажи мені певно про одне”. Пор. з проханням Галави, адресованим Нараді: «Ми не можемо вирішити, що потрібно робити. Нехай шановний скаже про це. Пане, усі знавці [правил] поведінки (ācāra-darśin) по-різному [вчать]: “Це краще”, “Це краче”… Якби був один Закон (śāstra), тоді було б зрозуміло, що є кращим. Але через численність приписів [вчення про те, що таке] “краче” залишається таємним (guhya). З цієї причини [поняття] “краче” наповнює мене сумнівами. Хай же пан відповість мені. Я [твій] учень. Навчи [мене]» (Магабгарата 12.276.7с–11). Коли Кришна полішив землю, Арджуна звернувся до В’яси: “Хай ясновельможний пан дасть мені настанову: що буде кращим?” (Магабгарата 16.9.24).

¹⁹ Напередодні битви Кришна поїхав до Кауравів як посол Пандавів, і тоді схожа аргументація звучала з вуст Юдгіштхіри: “Яке ще там щастя! Не порадує нас ні багатство, ні навіть богоподібний стан чи влада над безсмертними [богами], якщо тебе, Мадгаво, скривдять!” (Магабгарата 5.7.84). Пор. з характеристикою Дурйодхані: “Син Дгритараштри прагне на землі великого царства, що не має суперників! Тому мир для нього зовсім неприйнятний. Із захопленою власністю зв’язаним себе вважає” (Магабгарата 5.90.22).

²⁰ Гудакешя – ім’я Арджуни, яке перекладають як “кучерявий” (guḍā-keśa) або “той, хто переміг сон” (guḍāka + iśa букв. “володар сну”). Друге трактування має ознаки штучності.

²¹ Говінда (govinda) і Гришикешя (hṛṣīkeśa) – імена Кришни, які означають, відповідно, “той, хто знаходить/здобуває корів/землю” і “волосатий, кучерявий” або “володар чуттів” (hṛṣīka + iśa).

²² Повернення до віршового розміру *шлока* (śloka) – два рядка по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл.

У вірші 18.59 Кришна каже: «Якщо ж, спираючись на ego, думаєш: “Не буду битися”, то марне твоє рішення, [твоя] природа змусить тебе».

Зустрічаються видання, у яких слово paraītara (“той, хто карає ворогів”) стоїть не в кличному, а в називному відмінку, тобто стосується не Дгритараштри, а Арджуни.

²³ Тут *нацадком Бгарати* Санджая називає раджу Дгритарашту.

²⁴ Висувалося припущення, що треба читати не prajñā-vādān (“премудрі слова”), а prajā-vādān – “[просто]народні слова”.

²⁵ Пор.: “Партхо, ти говориш про дгарму наче мудрець, який живе в лісі, чи брагман, котрий дотримується суворих обітниць та відмовився від насильства (nyasta-danḍa)... [Але] ти, шановний, нащадок [кшатрійського] роду й маєш усі якості кшатрія. Негарний вигляд маєш, промовляючи ці слова, наче невіглас” (Магабгарата 7.168.3–5). У “Мокшадгармі” Ушняна звертається з аналогічним докором до Вритри: “Чому, синку, промовляєш пусті слова?” (Магабгарата 12.270.23e).

²⁶ “Людина, яка це усвідомила, бачачи прихід та відхід усіх істот, поступово здобуває мудрість і вищий супокій” (Магабгарата 12.187.54). “У сансарі бачимо, як тисячі матерів, батьків, сотні синів та дружин приходять, інші теж прийдуть. День у день з’являються тисячі приводів для радості, сотні приводів для страху – у дурня, але не в мудрого” (Магабгарата 18.5.47–48).

²⁷ Див. також вірш 72.

²⁸ Шянкара тлумачить mātrā (“відмірене”; “матерія”) як “чуття” [Bhagavad-Gita-Bhashya 1910].

²⁹ “Адже втіхи, породжені дотиком [до матерії], – джерело страждань. Каунтес, вони мають початок і кінець; не в них радість розумного” (5.22).

³⁰ *Відчуття холоду й спеки, насолоди й страждання* – у вірші 6.7 сказано: “У холоді і спеці, у насолоді і стражданні, а також у почестях і в приниженні вище Я супокійного, який здолав себе, занурене в самадгі”.

³¹ *Нацадком Бгарати* (давнього раджі) Кришна називає тут Арджуну.

³² Оскільки слово ṛṣabha може означати не тільки “найкращий серед когось”, а й “бик”, інколи епітет ruruṣa-ṛṣabha перекладають буквально, малозрозумілим словосполученням “бик серед людей”.

³³ Словом “суще” перекладено санскритський термін sat (“реальне, наявне”, “істинне”, “добре”), значення якого пояснюється у вірші 17.26: “*Sam* – [це слово] використовується як характеристика реального й доброго. Також, Пархто, слово *sat* вживається у зв’язку з діяльністю, гідною хвали”.

У коментарі Вачаспаті Мішри до 9-ї *каріки* Ішваракришни сказано: «Одні кажуть: “Суще виникає з несущого”, інші: “З єдиного Сущого породження наслідків – видимість,

не реальність”, треті: “Несуще виникає з сущого”, а давні [вчителі санкх’ї]: “Суще з’являється із сущого”. Потім він цитує цей вірш Гіти: «Пан Кришна-Двайпаяна (В’яса) сказав: “У несущого немає буття, немає небуття в сущого”» [The Sāṅkhya-kārīka 1931]. Автор “В’яса-бгаш’ї” (коментаря до “Йога-сutr”) (4.11) також зауважує: “[Відомо, що] немає виникнення несущого та знищення сущого”.

³⁴ *Прovidci* – у вірші 69 сказано про “мудреця, який бачить [Істину]”.

³⁵ Займенник *me* (або *Te*) вказує на духовну сутність – індівідуальний *атман* (душу) чи всеосяжний Брагман (Дух, абсолют), а під “всім” розуміють тіло живої істоти або Всесвіт. На користь першої версії свідчить “Каушитакі-упанішада” (4.20): “Як ніж схований у піхвах або вогонь – у вмістилищі вогню, так і свідомістю цього атмана просякнутий цей тілесний атман аж до волосся, аж до нігтів”. У “Анугіті” теж сказано, що коли душа втілюється, вона “в усі члени зародка проникає” (Магабгарата 14.18.7).

Словами *yenā sarvam idam tatam* (“те, чим усе це пронизане”) повторюються у віршах 8.22 та 18.46; *tatam idam sarvam* – у 9.4; *sarvam idam* – у 7.7, 7.13, 8.28.

³⁶ Своїм виникненням індійська філософія значною мірою завдячує диспутам (*brahmodya*), для перемоги в яких необхідно було досконало володіти мистецтвом аргументації. (Наприклад, у перших шести віршах тридцять третьої глави другої книги “Магабгарати” йдеться про те, як «брагмани, великі мудреці... казали: “Це так, а не так” (*idam evam* na cāryu *evam*), “Це так, а не інакше” (*evam etan* na cānyathā)). Так там багато хто казав, роблячи складні заперечення один одному. Там дехто [своїми] аргументами, заснованими на шастрі (*śāstraniścita*), подавали слабкі твердження як сильні, а сильні – як слабкі. Там інші розумники нападали на тези інших, наче шулаки, котрі налітають на їжу (*āmiṣa*), кинуту в повітря). Можливо, тому в “Багавадгіті” так часто зустрічається слово *tomy* (*tasmat*): у 1.37, 2.18, 2.25, 2.27, 2.30, 2.37, 2.50, 2.68, 3.15, 3.19, 3.41, 4.15, 4.42, 5.19, 6.46, 8.7, 8.27, 11.33, 16.21, 16.24, 17.24. А у вірші 10.32 сам Кришна проголошує: “Я аргумент диспутантів”.

Заклик “бийся” звучить також у 2.37, 3.30, 8.7, 11.34.

³⁷ Друге речення повторює другу половину вірша “Катха-упанішади” (1.2.19), який починається дещо інакше: “Якщо вбивця думає, що вбиває; якщо вбитий думає, що він убитий”. “Чхандог’я-упанішада” (8.9.1) теж проголошує, що “[атман] не буває убитим, коли його вбивають”.

³⁸ Вірш написаний розміром тріштубл. Його друга половина повністю відповідає віршу “Катха-упанішади” (1.2.18), початок якого трохи інший: “Мудрий (*vīraścīt*) не народжується й не вмирає, він не [виник] звідкись і не став кимсь”. Під “мудрим” тут слід розуміти Атман – душу або Дух: “До гун – саттви, раджасу, тамасу – непричентний, усюдисущий Свідок – це Атман світу. Коли гине сукупність тіл істот, Він з [ними] не гине – ненароджений, вічний, постійний, безатрибутий, а також такий, який не має частин (*niṣkala*)” (Магабгарата 12.326:21–22). (Про *gūṇi* див. прим. 4). “Атман не [створений], [оскільки] про це не сказано в Писаннях і оскільки згідно з ними він вічний” (Веданта-сутри 2.3.17).

³⁹ Розмір шлока. Згідно із “Санкх’я-карікою” Ішваракришн (19), *purusha* (дух) не здійснює ніяких дій (у вірші 13.29 теж сказано, що “всі дії здійснюються лише матеріальною природою, [тоді як] атман перебуває в недіянні”). Однак за Рамануджою – жива істота (*jīva*) при контакті з *gūṇami* (якостями) природи все ж діє. У “Веданта-сұтрах” (2.3.40) душа порівнюється з теслею, який є “діячем”, коли працює інструментами, і не діє, коли відклав їх.

⁴⁰ Розмір тріштубл.

“Як людина, скинувши старий або нестарий одяг, вибирає інший одяг, так і тіла втілених” (Магабгарата 11.3.6). “Зі [старого] тіла [втілений] потрапляє в [інше] тіло; той, хто пішов, переходить з тіла в тіло, наче подорожній” (Магабгарата 12.286.12).

⁴¹ “Страждання й горе, котрі виникають через зв’язки та прив’язаності (*saṅga-sneha*), не похитнутъ зосередженого (*uyktātman*), котрий не має бажань і заспокоїв розум. Не шкодить йому зброя, смерті для нього немає, і не знайти у світі нікого, щасливішого за нього” (Магабгарата 14.19.27–28).

⁴² *Nezmīnīm* – “через незмінність *purushī*” (Йога-сутри 4.18).

⁴³ *Mahābhāru* (“міцнорукий”) – Арджуна.

⁴⁴ Автор “В’яса-бгаш’ї” (4:33) уточнює: «Є питання, які потребують категоричної відповіді: “Чи кожен, хто народився, помирає?” – “Так, пане!” Однак є питання, відповідь на які має бути розділена: “Чи народиться [знову] кожен, хто помер?” – “Мудрий, котрий здобув

здатність розпізнавати й осягати та позбувся бажань, не народиться, але [будь-хто] інший народиться знову”» [The Yoga-darśana 1907].

“Смерть присуджена (prokta) народженному, а за смертю настає народження. Хто не знає закону спасіння (mokṣa-dharma), той приречений обертатися, наче колесо” (Магабарата 12.287.19).

Слід зауважити, що в чотирьох Ведах відсутній експлицітний опис загальної для всіх різновидів індійської концепції реїнкарнації. Найдавнішим текстом, що згадує про неї, прийнято вважати “Бригадаранъяка-упанішаду”, яка каже про живих істот: “Так кружляють вони, знову підймаючись у світі” (6.2.16).

⁴⁵ Коли в битві на Курукшетрі загинув син Бгіми Гатоткача (ghaṭotkaca), несподівано з’явився В’яса (легендарний автор “Магабарати”) і, втішаючи Юдгіштхіру, серед іншого також сказав: “О найкращий з нащадків Барати, не наповнуй розум горем! Адже тут такий кінець [чекає] всіх істот!” (Магабарата 7.58.60).

⁴⁶ Сказане тут можна розуміти як у вузькому сенсі: “Хто з незримого (adarśana) прийшов, у незриме знову йде” (Магабарата 15.42.16; тобто ми не бачили конкретну живу істоту до її народження в нинішньому тілі, бачимо тепер і не будемо бачити, коли вона полішисть тіло), так і в широкому: увесь виявленій Усесвіт вийшов з невиявленого стану (avayakta), у який знову повернеться під час чергового космічного розчинення (pralaya). “Одноманітність (ekatva) – це пралая, а різноманіття (bahutva) [з’являється] при створенні [світу]” (Магабарата 12.294.33c). У вірші 8.18 сказано: “З невиявленого всі вияви виникають із приходом дня [Брагми]; з приходом ночі вони розчиняються в тому, що звється невиявленним”.

Традиційно для пояснення цього вірша застосовується аналогія зі сновидінням, за персонажами якого (котрі не існували до сну й зникли після пробудження) сумувати нерозумно.

⁴⁷ Розмір тріштубур, проте в другому рядку не однадцять, а дванадцять складів.

Тут “він” – Атман. “Коли заспокоюється думка, зупинена практикою йоги, і коли той, хто завдяки Атману бачить Атман, удовольняється в Атмані, [тоді] він пізнає найвище щастя – те, яке над чуттями й сприймається розумом; утвердившись у якому не відхиляються від Істини” (Благавадгіта 6.20–21). “Гідний подиву той, хто оповідає [про Атман], якого навіть слухом багато хто не здатен осягнути; кого, навіть чуючи, багато хто не бачить. Гідний подиву той, хто знайшов здатного вчити про цей [Атман]. Гідний подиву навчений спроможним учителем, який пізнав цей [Атман]. Пояснене негідною людиною, це не може бути легко розпізнано, скільки не міркуй. Немає тут [іншого] шляху, крім пояснення кимсь, [хто осягнув], – бо це не підвладне міркуванню, тонше за тонке” (Катха-упанішада 1.2.7–8).

⁴⁸ Повернення до розміру шлоки.

⁴⁹ Кшатрії (kṣatriya) – воїни й правителі.

⁵⁰ У віршах 2.30–37 Кришна, відступивши від високих матерій, наводить більш приземлені аргументи на користь участі в битві.

У “Законах Ману” (7.2) сказано: “Кшатрієм, який пройшов посвяту (saṁskara), як присано Ведою, має здійснюватися, як годиться, охорона всього цього [світу]”. У “Магабараті” (7.52.32) наставник Драна каже: “Ті світи, яких аскети досягають завдяки аскезі, – їх доблесні кшатрії здобувають завдяки дгармі кшатрія”.

Сказано також, що “вища дгарма правителів-мудреців (rājarṣi) – або загинути в битві, або ж за звичаєм (vidhi-rūgvakam) зустріти смерть у лісі, [ставши в останні роки життя відлюдником]” (15.8.12). Вірш 18.47 говорить про соціальні обов’язки: “Своя дгарма, [навіть] недосконала, краща за добре здійснену чужу. Хто виконує обов’язки, накладені своєю натурою, той не бере на себе гріха”.

⁵¹ “Украї вузькі двері небес (svarga), і люди не бачать їх у засліпленні; міцні засуви неба – пристрасті, а серцевина [такого замка] – жадібність. Але бачать ці [двері] люди, котрі здолали гнів, приборкали чуття, брагмани, яким властива аскеза” (Магабарата 14.93.69–70). Однак Каутілья в “Артхашастрі” (10.3) наводить такий вірш: “Що брагмани, котрі прагнуть неба, отримують багатьма офірами й аскезою, а також за допомогою щедрих дарунків гідним особам, те в одну мить отримують герої, котрі віддають життя в битві”.

“Ті, кого смерть спіткала на полях битв, де ті не втікали, розкошують разом з ним (богом Індрою) у його царстві” (Магабарата 2.11.63). “Закони Ману” (7.89) обіцяють: “Хто веде бій з граничним напруженням сил, не відвертаючи [від ворога] обличчя, ті йдуть на небо”.

“Магабгарата” (6.20.4) стверджує, що на Курукшетрі “обидва війська були [наче] створені щоб небо підкорити” і що воїни, “не відвернувшись від бою, пішли в ті світи, які завойовуються зброєю” (15.5.17c).

У “Артхашастри” (10.3) Каутилья вказує, що для підняття бойового духу “співаки й барди повинні оспіувати для героїв небо, а боягузів [лякати] пеклом, а також вихвалювати касту (*varṇa*), громаду, рід, вчинки та поведінку воїнів”.

⁵² “Той наляканий, якого вбили вороги, коли він відступав у битві, бере на себе усілякий гріх командира (*bhartar*), яким би той не був. Яку б добру справу не зробив він заради іншого світу, усю [заслугу] убитого при відступі отримує командир” (Закони Ману 7.94–95). “Ниці відвернулися від битви, як безбожники (*nāstika*) – від Вед. І, прирікаючи себе на [падіння] в пекло, вони віддалися гріхові” (Магабгарата 7.76.4).

⁵³ У “Вірата-парві” “Магабгараті” (4.64.25) княжич Уттара вкладає ці слова у вуста Арджені, який, відбивши розбійний напад Дурйодгани, нібито присоромлював грабіжника: “Ти не врятуєшся втечею, раджо! Тож налаштовуйся на бій! Перемігши, ти будеш володіти землею або ж, убитий, досягнеш неба!”

“Убитий потрапляє на небо, а той, хто вбив, здобуває славу... у битві ніхто не залишиться без плодів. Ні обряд офіри зі щедрою роздачею дарунків, ні аскетизм, ані шлях пізнання не ведуть смертних на небо так [певно], як геройська загибель у битві” (Магабгарата 11.2.9–11). “Раджо, на небо веде перемога, на небо веде велика слава, на небо веде аскеза, але той шлях, [який веде на небо через загибель у бою], – найпевніший” (Магабгарата 2.20.15).

⁵⁴ Цей вірш, яким починається виклад уччення про “відсторонене (безкорисливе) діяння” (продовження – у вірші 2.47), пропонує вихід із безвихідного становища, пов’язаного з неможливістю уникнути гріха при прийнятті будь-якого з двох альтернативних рішень: “Великий гріх збираємося скоти ми, готові через жагу царських наслод вбити своїх родичів” (1.45) і “Якщо ти до цього праведного бою не станеш, то, зрадивши свій обов’язок і честь, візьмеш на себе гріх” (2.33). Але “для кого байдужі щастя-нещастя, досягнення й невдача, перемога чи поразка, той цілком вільний” (Магабгарата 12.290.37).

⁵⁵ *Йога* (“єднання”) – інтегрований стан єднання з вищим Я, а також дії та техніки, котрі ведуть до такого стану. У вузькому сенсі йога – одна з шести *дариян* (ортодоксальних систем індійської філософії), “восьмиланковий метод”, що спирається на “Йога-сутри” Патанджалі. “Те, що сказано про теорію санкх’ї, – це й вчення йоги (*yoga-darśana*)” (Магабгарата 12.295.42).

Ужите в цьому вірші слово *санкх’я* означає “боротьба, перелік, роздуми”; так називається одна з даршян, для якої характерне розрізнення двох вічних принципів – Пуруші і пракриті (тобто Духа і матерії, що складається з трьох гун), визнання множинності душ (пуруш), а також вчення про періодичність розгортання світу з невиявленого стану (спочатку виникають психічні органи, а потім – зовнішні об’екти) і про передіснування наслідку в причині (*satkāryavāda*). У “Магабгараті” (12.294.26) санкх’я названа “наукою (*jñāna*) про перепис (*parisaṁkhya-vāda*) [елементів природи]”. Також там дається таке визначення: “Вчення санкх’ї (*sāṁkhya-darśana*) – це вчення про перепис [елементів природи]” (Магабгарата 12.294.42). Пізня (“класична”, що спирається на “Санкх’я-каріку” Ішваракришни) санкх’я зазвичай налічує 25 складових сущого (душа + 24 матеріальних елементи: праматерія, інтелект, ego, розум, п’ять органів дій, п’ять чуттів з п’ятьма їхніми об’єктами й п’ять стихій грубої матерії); у більш ранньому варіанті (“епічний санкх’ї”) згадується ще один елемент: “Двадцять шостий – Незаплямований, Мудрий, Незмірний, Вічний” (Магабгарата 12.296.7). Це не хто інший, як Господь, котрий фігурує також у “Йога-сұтрах” Патанджалі під ім’ям Ішвара.

У коментарі Гаудападі до першого вірша “Санкх’я-карікі” засновником системи санкх’я названий Капіла. “Провісником санкх’ї вважається найбільший мудрець (*paramarṣi*) Капіла, [провісником] йоги, знай, Гіраньягарбга (тобто Брагма)” (Магабгарата 12.337.60). Зміст віршів 1.1–2.38 не дає вагомих підстав для прийняття тут терміна *санкх’я* за назву сформованої філософської школи; вочевидь, його слід сприймати в широкому сенсі – “міркування”. У третьій главі методами йогів і послідовників санкх’ї названі, відповідно, *карма-йога* (“йога діяння”) та *джняна-йога* (“йога знання”).

⁵⁶ *Карма* (*karmā*) – дія, а також її наслідки, які утримують (з огляду на необхідність відплати) живу істоту в круговерті народжень-смертей: «“Який вчинок, така відплата”, – ось твердження (*nidarśana*) Писання» (Магабгарата 12.270.20).

Аналогічний порядок подачі матеріалу повторюється у дванадцятій книзі “Магабгараті”, де глава 232 починається зверненими до Шюки словами В’яси: “Достойний сину, твоє питання як належить роз’яснено мною згідно із вченням санкх’ї”. Розповім тобі цілком про практику йоги (yoga-kṛtya), вислухай це”. На початку глави 304 мудрець Яджнявалк’я теж говорить раджі Джанаці: “Я розповів про вчення санкх’ї, [тепер] дізнайся про вчення йоги”.

⁵⁷ Слово iha (“тут”) часто перекладають “у цьому світі”, але, оскільки тут йдеться про систему йоги, можна перекласти “Для йога в цьому світі...”

⁵⁸ “Протилежне” – одне зі значень слова pratyavāya, яке може також означати “зменшення”, “гріх”, “неприємність”, “непоява чогось або його зникнення”.

⁵⁹ “Хто відає, той не має страху; у тих, хто не відає, буває дуже сильний страх” (Магабгарата 12.187.58a). “Дивись, нащадку Бгарати, яка природа (svabhāva) твоїх ворогів, зовнішніх і внутрішніх; хто не бачить цих привидів (bhūta), той позбудеться великого страху” (Магабгарата 14.13.8). Першопричиною всіх страхів уважається страх перед круговертью народжень і смертей. Щодо 55-ї каріки Ішваракришни Вачаспаті Мішра наводить цитату з “В’яса-бхаш’ї” (2. 9): «Воїстину, у всіх, навіть у хробака, страх перед смертю: “Хай не перестану я бути! Нехай я буду” – такої природи [цей страх]» [The Sāṅkhya-kārikā 1931]. Шянкара у “Вак’я-врітті” (25) стверджує, що бажання “Нехай не перестану я бути!” походить від “Того Свідка (draṣṭar)”. У “Тайттірія-упанішаді” (2.7.1) про страх і безстрашність сказано: “Коли людина знаходить безстрашність і опору (pratiṣṭhā) в цьому Невидимому, Безтілесному, якого не можна описати і який не має [іншого] притулку (anilaya) та страху, тоді вона досягає безстрашності. Бо якщо бачить у Ньому хоч найменший пробіл (antara), то в неї буває страх”. У досконалого йога навіть “при руйнування Всесвіту не виникає страху, і коли істоти страждають, він зовсім не страждає” (Магабгарата 14.19.26). “А коли настає кінець світу (pralaya) й знищуються матеріальні елементи, серед усіх живих (sarva-prāṇabhr̥t) [лише] мудрець не піддається страху” (Магабгарата 14.42.3).

⁶⁰ Курунандана (“нащадок Куру”, “радість [роду] Куру”) – Арджуна.

⁶¹ Веди – найдавніші священні книги індуїзму, які начебто мають надлюдське походження (араигушея). У вузькому сенсі Ведами називаються чотири збірки (saṁhitā): “Ригведа”, “Самаведа”, “Яджурведа” й “Атхарваведа”.

⁶² Задоволені буквою Вед нерозумні (avipaścitaḥ veda-vāda-rata) – це насамперед ритуалісти, послідовники міманси (mīmāṁsā), яка не визнає Бога-Творця й розглядає звернення до безлічі ведійських божеств лише як ефективну ритуальну дію без об’єкта. Міманса – єдина з шести даршян, що не цікавиться подоланням сансари (круговерті народжень і смертей). За допомогою скрупульозного виконання обрядових приписів Вед адепти міманси прагнули досягти успіху в цьому світі й сподівалися отримати після смерті народження в добрих умовах або потрапити в рай.

“Мундака-упанішада” (1.1.4–6) зараховує знання Вед до нижчого розряду знань: «Хто знає Брагман, ті кажуть, що потрібно здобути два знання: вище і нижче. Нижче тут – це “Ригведа”, “Яджурведа”, “Самаведа”, “Атхарваведа”, [знання] вимови, обрядів, граматики, тлумачення слів, метрики, науки про світила. Вище ж – те, яким осягається Вічне, Невидиме, Незбагнене... яке нетлінне, всеохопне, усюдисуще, найтонше; те Вічне, у якому мудрі бачать Джерело істот”.

Подібну класифікацію наводить Гаудапада в коментарі до двадцять третьої каріки Ішваракришни й зазначає: “За допомогою зовнішнього знання [досягається] слава й прихильність людей, за допомогою внутрішнього – спасіння”. У “Пайнгала-упанішаді” (4.9) сказано: “Що за користь (rgrayojana) з молока для того, хто скуштував небесний нектар (amṛtā)? Так само яка може бути користь із Вед для того, хто пізнав свій Атман?”

Проте “правовірність” шкіл індуїзму визначається визнанням (хоча б формальним) Вед: «Веди – мірило (pramāṇa) світів; не можна відвертатися від Вед; [але] слід розрізняти два Брагмани: Шябда-брагман (śabda-brahman “Звук-брагман”, тобто Веди) і Вищий [Брахман]. Хто знає Шябда-брагман, той досягає також Вишого Брагмана» (Магабгарата 12.262.1).

Захищаючи авторитет Святого Письма, індійські вчителі стверджують, що до нижчого знання належить лише орієнтований на матеріалістичних людей розділ Вед karma-kāṇḍa: “Для тих, хто керується бажаннями (kāmātmaka), у гімнах [дана] обрядовість (karma-yoga); хто їх позбувся, той Вишого досягає” (Магабгарата 12.194.11). “Діяння, приписувані Ведою, двоякі: котрі ведуть до мирського щастя й котрі ведуть до [вищого] блаженства; до продовження (pravṛtti) [мирського існування] і до припинення (nivṛtti) [його]. Діяння, котре

здійснюється з бажанням [усолод] у цьому світі або в іншому, називається *праврита*, а яке здійснюється без бажання [усолод], зі здобутими попередньо знаннями (jñāta-pūrvam), називається *нівритта*” (Закони Ману 12.88–89). Але “якщо намагаються засвоїти лише слова Вед і Писань (śāstra) без засвоєння їхнього змісту, то марне (vṛthā) таке засвоєння” (Магабгарата 12.293.24). «Небезпечні (aśiva) раби Писання, викрадачі знання Вед (brahma-stena), які не розуміють Писання “як воно є” (yāthātathya), не докладають [до цього] зусиль, мають незріле розуміння» (Магабгарата 12.261.49).

⁶³ “Що диктується бажанням, те не може бути дгармою; дгарма має коренем стриманість (niyama)” Магабгарата 14.13.10).

⁶⁴ В індуїзмі рай розглядається як складова сансари. У другому вірші “Санкх’я-Каріки” сказано, що “Ведийське [обрядове дійство] подібне до звичайних [недосконалих спроб усунути страждання], оскільки пов’язане з нечистотою, тимчасовістю та нерівністю”. Про тимчасовість перебування в раю “Бгагавадгіта” (9:20–21) каже: “Очищені від гріхів знавці трьох [Вед], які п’ють сому, поклоняючись Мені офірою, просять про рай. Досягши чистого світу Індри, вони отримують на небі райські усолоди богів. Насолодившись тим просторим райським світом і вичерпавши свої заслуги, вони повертаються у світ смертних. Так прихильники трьох Вед, бажаючи здійснення мрій, знаходять народження й смерть”.

⁶⁵ *Самадгі* (“співнакладання, поєднання”) – йогічний транс, вихід за рамки повсякденної свідомості.

⁶⁶ «“Ригведа”, “Яджурведа”, “Самаведа” спираються на тілесне, вони крутяться на кінчику язика, потребують зусиль, пов’язані з тлінним» (Магабгарата 12.199.16). «[Приписи Вед] “те слід робити”, “цього робити не слід” спасіння не навчать. Має з’явитися розуміння того Я, котре бачить і чує» (Магабгарата 14.34.7).

⁶⁷ *Сфера трьох гун* – світ грубої й тонкої матерії. У “Бгагавадгіті” гунам присвячена глава 14, а також вірші 3.5, 3.27–29, 3.37, 4.13, 7.12–14, 13.14 13.19 13.21, 13.23 15.2, 15.10, 18.19, 18.29–41.

У “Санкх’я-каріці” (11–12) Ішваракришни матерія (на відміну від духу) визначається як “тригунна”, а гунам дається таке визначення: “Котрі мають природу приемного-неприємного-зациплення (prītyaprīti-viśāda), функції – просвітлення-активізація-обмеження (prakāsa-pravṛtti-niyama); такі, що взаємно домінують (anyo’anyābhībhava), мають опору (aśraya), породжують, сполучаються, співіснують – гуни”. У “В’яса-бгаш’ї” (2.18) сказано: “Природа саттви – прозорість, раджасу – активність, тамасу – інертність”. Зазвичай умовою виходу із сансари вважається послідовне звільнення від впливу всіх гун, починаючи з тамасу й до саттви: «Вічний “той, хто знає поле”, за своєю природою поза гунами. Тому ознакою “того, хто знає поле”, який не має ознак, є лише знання» (Магабгарата 14.43.34). (Про “того, хто знає поле” (kṣetra-jña), тобто про дух, який знає матерію, ідеться в 13-й главі “Бгагавадгіті”). Як приклад можна згадати Шюку (śuka), сина В’яси, який, “восьмеричний тамас відкинувшись, позувся раджасу п’яти видів, а потім позувся й саттви. Це було наче диво!” (Магабгарата 12.320.2). Однак у вішішта-адвайті (viśiṣṭādvaita) Рамануджі дісталася розвиток концепція шондга-саттви (śuddha “чистий”), котра ототожнюється з трансцендентним станом. “Анугіта” займає щодо цього питання середню позицію: «[Деякі] мудрі люди вважають, що пуруша й саттва – одне. Інші ж знавці, котрі добре затвердилися в знанні, вважають, що не можна казати про єдність “того, хто знає поле” й саттви. Але твердити “те – одне, а це – завжди інше” теж було б необдумано. Треба розуміти істину при їхній окремісті та [водно-час] спільність» (Магабгарата 14.48.8–10). “Хто на шляху саттви утвердився, той у собі (ātmanā) Атман (ātmānam) побачить” (Магабгарата 12.328.29).

⁶⁸ *Дихотомія* (dvarīndva) – “невічні, викликані стиканням з матерією” (2.14) задоволення і страждання, любов і ненависть тощо, які перешкоджають спасінню. “Майтрі-упанішада” (6:29) констатує: “Практикою йоги [людина] досягає вдоволеності, терплячості до дихотомії, заспокоєння”. І «подібно як той, хто мчить на колісниці, дивиться зверху на два колеса колісниці, так він дивиться зверху на день і ніч, на добрі і погані справи та на всю дихотомію. Так, вільний від “доброго” карми, вільний від поганої карми, він, знаючи Брагман, іде до Брагмана» (Каушітакі-упанішада 1.4).

⁶⁹ Словникові значення словосполучення *yoga-kṣema*: 1) володіння надбанім; 2) придбання та володіння; 3) благополуччя й добробут; 4) збереження надбаного; 5) майно, статки; 6) користь. У вірші 9.22 Кришна обіцяє, що сам потурбується про тих, хто належним чином поклоняється йому.

⁷⁰ “Одні люди – [ті, які] дуже невеликого розуму (*svalpa-buddhitara*) – вихваляють [обрядову] дію, поклоняються, насолоджуючись путами тіла. Але хто досяг вищого розуміння й дотримується чистоти дгарми, ті [обрядову] дію не вихваляють – як той, хто п’є воду з річки, [не хвалить] воду, що зібралася в ямці” (Магабгарата 12.233.9–10).

Згідно з уявленнями ортодоксальних шкіл індізму, Веди передували створенню світу; вони були не створені, а лише почуті давніми поетами. Але для того, хто припав до Джерела, з якого походять Веди, вони втрачають значення вищого критерію (про який сказано у вірші 16.24). “Від незнання [того] єдиного, що треба піznати, з’явилось багато Вед. [Але], раджо, дехто перебуває в знанні єдиної Істини” (Магабгарата 5.43.25).

“Мудрий, вивчивши за книгами сутність знання й розпізнання, полішає повністю книги так, як той, кому потрібне зерно, – солому” (Брагмабінду-упанішада 18). “Не заснована на традиції (*anaitihya*), не записана (*anāgama*) Таїна усіх Вед – осягнення Атмана (*ātmaragatuaya*), [яке є] єдиним [справжнім] Писанням (*śāstra*). Ось, синку, настанова” (Магабгарата 12.238.13).

⁷¹ У вірші 5.12 сказано, що той, хто діє заради плоду діяльності, зв’язується кармою. Водночас вірш застерігає від прийняття неробства за “недіяння” (*akarman*), про яке йдеться у вірші 4.16. “Зазвичай плід скосеного на землі буває видимим, однак бездіяльності погану карму та її великий плід [теж] видно буває” (Магабгарата 10.2.13). У вірші (3.8) Кришна каже: “Виконуй приписані дії, бо діяльність краща за бездіяльність і навіть функціонування твоєго тіла неможливе без дій”.

⁷² Слова “відкинувши прив’язаності” зустрічаються також у віршах 5.10, 5.11, 18.6, 18.9.

⁷³ “Хай не жадає зосереджений (*samāhīta*) чужого, хай не бажає отримати те, чого немає, а також не радіє здобутому багатству, статкам і не сумує за втраченим” (Магабгарата 12.275.14).

⁷⁴ У цьому вірші Гіта вперше дає визначення йоги (далі про йогу буде сказано в 2.50, 6.1–4, 6.23, 6.32, 6.47, 12.6, 12.14). Для порівняння наведемо ще дві знамениті цитати: “Тверде володіння чуттями – це вважають йогою” (Катха-упанішада 2.3.11). “Йога – приборкання вихорів розуму” (Йога-сутри 1.2).

⁷⁵ *Buddhi-yoga* – “йога мудрості” або “зосередження інтелекту”. Про необхідність знайти притулок у буддгі-йозі сказано й у вірші 18.57. У вірші 10.10 Кришна каже: “Ім, завжди зосередженим, які поклоняються Мені з любов’ю, Я даю буддгі-йогу, за допомогою якої вони приходять до Мене”.

⁷⁶ *Buddhi* – мудрість, роздуми, а також “інтелект” – один із трьох компонентів *антакарани* (*antaḥkaraṇa* “внутрішній інструментарій”), над яким стоїть *агамкара* (*ego*), а нижче нього розташований *манас* (“розум”).

⁷⁷ Багато індійських коментаторів вважають, що тут ідеться лише про матеріалістичну діяльність, зокрема про ведійські обряди. «Той, хто, сповнившись рішучості, постує, відкинувши приписи Вед, каже: “[Те] благочестя – не благочестя; жалюгідні (क्राण) ті, хто прагне плодів (*phalahetu*) [діяльності]”» (Магабгарата 12.257.7). Про види діяльності сказано у віршах 4.16–23.

⁷⁸ «Завдяки спокою розуму він знищує “добру” й погану карму; заспокоївшись, перебуваючи в Атмані, він здобуває вічне блаженство» (Майтрі-упанішада 6.20). «Після досягнення цього [буде] неотримання майбутніх гріхів і усунення минулих, оскільки так каже Писання. Подібним же чином – неотримання іншого (тобто “доброй” карми); але при смерті – [спасіння]» (Веданта-сутри 4.1.13–14).

⁷⁹ *Майстерність у діяльності* полягає в умінні діяти так, щоб вчинки не породжували “доброй” чи поганої карми, яка утримує душу в стані поневолення матерією. Як сказано в “Йога-сутрах” (4.7), “в йога карма не біла, не чорна”, тобто його дії не породжують карми.

⁸⁰ *Пут народження* – “Як родить поле, розм’якшене ряснім поливом, так карма веде людей до нового народження” (Магабгарата 12.308.32).

⁸¹ *Відмовивши від плоду... досягають безскорботності* – у вірші 5.12 сказано: “Відмовивши від плоду діяльності, зосереджений здобуває непорушний спокій”.

⁸² *Почуте* (*śruti*) – інша назва Вед.

⁸³ Дієприкметник *vipratippanna* можна перекласти також як “протиставлений”, тобто переклад може мати такий вигляд: “...інтелект, протиставлений Писанням”.

⁸⁴ Щодо мови відповідь дано у вірші 10.9 (“просвіщають одне одного й завжди розмовляють про Мене”), вірші 2.61 і 6.14 (“нехай перебуває в зосередженні на Мені як на Вишні”)

Сутності⁷⁷) говорять про мету, з якою знавець може сідати (таке головне значення дієслівного кореня *ās*, форма оптативу якого тут перекладена як “поводитися”) до медитації, а з 2.64 і 2.71 зрозумілій мотив мандрівництва. “Двічинароджений (тобто представник одної з трьох вищих каст, переважно брагман), який бажає спасіння... нехай мандрує, байдужий до накопичених предметів бажання. Заради досягнення успіху слід ходити одному, без супутників; зрозумівши, що успіх залежить лише від нього, він досягає [успіху], і той його не полішає... Знаходячи задоволення в усьому, що стосується Атмана, бувши байдужим [до мирського], не бажаючи плотських усолод, прагнучи досягнення вічного блаженства, нехай ходить у цьому світі, супроводжуваний Атманом” (Закони Ману 6.37–42, 49).

*Що, які, навіщо – усе це значення санскритського *kīm*, яке повторюється тричі.*

⁷⁸ Слово *ātman* може виконувати функції зворотного займенника, і саме так воно перекладене тут, коли йдеться про вдоволення. Ale перший раз воно залишено без перекладу, оскільки має ще значення “дух” (а також “тіло”, “розум”, “інтелект”).

⁷⁹ “Ким пізнане невмируще й тлінне, у того страху немає. Ale є страх у тих, хто цього не знає” (Магабгарата 12.296.46).

⁸⁰ Про тих, хто звільнився від бажань, страху й гніву, Кришна каже також у вірші 4.10: “Багато очищених знанням і аскезою, вільних від пристрастей, страху й гніву, просякнутих Мною, знайшовши опору в Мені, увійшли в Мое буття”.

⁸¹ Про “добре й погане” йдеться також у віршах 9.28 (“Так, зосередивши розум йогою зрешення [світу], звільнишся від добрих і поганих плодів [діяльності]; вільний від пут карми, прийдеш до Мене”) і 12.17: «Хто не радіє й не ненавидить, не сумує й не бажає, хто відсторонився від “доброго” і “поганого” і кому притаманне блакті, той дорогий Мені».

⁸² Вираз “мудрість того/його утвердилася” повторюється у віршах 58, 61 та 68.

⁸³ “Коли [людина], наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, цілком відводить [від себе] бажання, тоді світло Атмана вона сама в собі виявляє (*prasīdati*)... Як черепаха, випустивши [члени тіла], [знову] [їх] вбирає, так інтелект, сукупність чуттів випустивши, [їх знову] вбирає... Як черепаха знову вбирає випущені члени, так чуття втягаються розумом жебрущого ченця (*bhikṣu*)” (Магабгарата 12.168.40, 239.17, 313.39). “Хто знає [істину], той цілком відсторонює [від себе] бажання – наче черепаха, [котра втягує] члени... Відвівши цілком чуття [від об’єктів], наче черепаха, [яка вбирає в себе] члени тіла, при зупиненній [діяльності] чуттів, розуму, інтелекту споглядає без чуттів” (Магабгарата 14.42.45a, 46.42).

⁸⁴ Санскритський фрагмент тексту, перекладений як “цилком відводить чуття від об’єктів органів чуття – мудрість його утвердилася” повністю повторюється у вірші 68.

⁸⁵ У “Йога-сутрах” термін *draṣṭar* (“той, хто бачить”) є синонімом поняття *ātman* (“справжнє Я”). У “Санкх’я-каріці” (19) “спогляданість” (*draṣṭṛva*) названа як одна з характеристик пуруші.

⁸⁶ Цей вірш повторюється у дванадцятій книзі “Магабгарати” (12.197.16): *viśayā vini-vartante nīrāhārasya dehinaḥ | rasavarjaṁ raso ’py asya paraṁ dṛṣṭvā nivartate ||*

⁸⁷ “Непокірні чуття розтерзати [людину] здатні, як дорогою розносять поганого візника непокірні коні” (Магабгарата 5.127.26).

⁸⁸ Варіант перекладу: “Нехай зосереджений сяде, [щоб медитувати] на Мене як на Все-вишнього”. Ця фраза (*yukta āśīta mat-parāḥ*) використана також у вірші 6.14. Адепти блакті перекладають дієприкметник *yukta* (“зосереджений, зібраний”) словосполученням “возз’єднаний [з Богом]”. Деякі перекладачі пишуть “йог”, однак, хоча ці слова однокореневі (*√uuj*), між ними є відмінність: *йог* – той, хто займається йогою, а *yukta* – той, хто перебуває в стані йоги.

⁸⁹ Складне слово *mat-parā* (“хто має вищою метою Мене”) зустрічається ще у віршах 9.34, 12.6 і 18.57, а *mat-parama* (“хто має найвищою метою Мене”) – у 11.55 і 12.20.

⁹⁰ “У стійкої людини, яка утвердилася в Атмані й владна над розумом, інтелект завдяки стриманості вільний від сумнівів, а завдяки тому, що розум стримуваний інтелектом, об’єкти [не контактиють з чуттями]” (12.208.17).

⁹¹ “[Люди] хочуть повторення бажаних образів та запахів. Тоді жадання (*rāga*) з’являється, а за ним – відраза. Потім жадоба (*lobha*) з’являється, а за нею – омана” (Магабгарата 12.265.4c–5).

⁹² *Smṛti* – це не тільки “пам’ять”, а назва комплексу шанованих текстів (*Smṛiti*), що не входить до складу *Śruti* (Святого Письма).

¹⁰⁰ Зустрічається видання, де замість viyuktais (букв. “відв’язаними”) надруковано vi-muktais (“звільненими”).

¹⁰¹ Варіант перекладу: “Хто проходить повз об’єкти... знаходить ласку (prasāda) [Божу]”. Пор.: “Хто чуттями, йому підвладними, живе (carati; або проходить повз) серед об’єктів чуття, залишаючись непохитним, спокійним, незмінним, зосередженим (samā-hita)... той невдовзі, здобувши спасіння, найвище блаженство (śreyas) здобуває” (Магабгарата 12.316.15–16). “Цілком відкинувшись власництво, хай інтелектом переможе чуття. Так він досягне безжурного стану тут і свободи від страху в іншому світі” (Магабгарата 12.182.13). “Хто володіє собою, той засинає щасливо й щасливо прокидається, щасливо мандрує у світі, і розум його прозорішає (prasīdati)” (Магабгарата 12.213.5).

¹⁰² Словосполученням “здатність споглядати” перекладено термін bhāvanā. Інші значення: “віра”, “усвідомлення”, “уява”.

¹⁰³ “Невдале зосередження недобрим шляхом людей веде, як [вітер] [жене] в океан човен без керманича” (Магабгарата 12.289.55). “Збаламутивши життя, [справи] відносять Вишу [Сутність], як в океані вітер жене човен” (Магабгарата 12.199.30). “Як людей, що пустилися берега, повноводна річка відносить, так [несе] світ тих, хто не має знання” (12.241.7). Але у вірші 6.34 Арджуна скаржиться: “Кришно, адже розум неспокійний, несамовитий, сильний та впертий; утримати його, я думаю, так само важко, як вітер”.

¹⁰⁴ Технологію “відвернення чуттів від іхніх об’єктів” прояснює такий приклад: “Бачить око, коли поєднане з розумом, а якщо розум відвернений, то око, дивлячись, не бачить” (Магабгарата 12.180.16). “Потяг до предметів Вічне в них приховує: через потяг розуму до [чогось] іншого [людина] Вишу [Сутність] не бачить” (Магабгарата 12.197.7). Тому “хай не сприймає звуку вухом, на відчуває дотику шкірою, не пізнає образу оком, не відчуває смаку язиком, а також усі запахи хай відсторонить медитацією знавець йоги” (Магабгарата 12.188.6–7). А той, хто “відвернув смак від смачного, нюх – від запахів, слух – від звуків, від дотиків – шкіру, від різних форм – очі, Вишу [Сутність] бачить” (Магабгарата 12.195.5).

¹⁰⁵ Зазвичай цей вірш тлумачать метафорично (інтереси духовного Я діаметрально протилежні питаням ілюзорного ego), але можливе й буквальне розуміння, оскільки низка текстів приписують нічні медитації, наприклад: “З Ним (Брагманом) ранньою й пізньою ніччю (тобто ввечері й рано-вранці) постійно возз’єднується [йогою] мудрий (budha)” (Магабгарата 12.180.28a).

¹⁰⁶ “І як ніхто не торкнеться пристрасної жінки, якщо [вона] увійшла в порожній будинок, так і [той], хто не торкається [тих відчуттів], що увійшли [в нього], – відлюдник, йог, який здійснює в собі офіру Атману” (Майтрі-упанішада 6.10).

¹⁰⁷ Порівняння з річками, що входять в океан, стало штампом ще у ведійські часи, наприклад: “Як річки в море, так у Неосяжного входять пісні-славні” (Ригведа 6.36.3).

¹⁰⁸ Віршовий розмір тріштубг. Перша половина вірша повторюється в “Мокшадгармі” (Магабгарата 12.243.9).

¹⁰⁹ У чотирнадцятій книзі “Магабгарати” є розповідь про те, як бог Дгарма, бажаючи перевірити рівень духовного розвитку раджі Джанакі, відомого своєю праведністю, прийшов до нього в подобі брагмана, на якому була провінта. У відповідь на наказ раджі “Ти не маєш жити у моїх володіннях!” брахман попрохав уточнити, де пролягають кордони цих володінь. Після паузи Джанака сказав: «Усю землю охопивши думкою, я не зміг знайти того, чим [справді] володію, – хоча є в мене спадкове царство, що від батька й діда. Не знайшовши на всій землі, я звернув погляд на [столицю] Мітхілу, але й там не знайшов. Тоді подумав про [своїх] нащадків, та й серед них нікого не знайшов. Знітився я тоді, але це минулося, коли подумав: якщо немає “моїх володінь”, то тоді вся земля – мої володіння. І якщо навіть [моє] “я” не мое, то моя вся земля. [І так само твоя.] Живи тут скільки хочеш, користуйся чим бажаєш» (Магабгарата 14.32.8–11).

¹¹⁰ У вірші 7.4 Кришна каже: “Земля, вода, вогонь, повітря, ефір, розум, інтелект та ego – це Моя матеріальна природа, розділена на вісім частин”. Для живої істоти, духовної за своєю істинною природою, ego (ahamkāra) – хибне ототожнення себе з матеріальними проявами. У “Йога-сутрах” (2.6) сказано, що “ego – це [коли] здатність [чистого] бачення та знаряддя бачення начебто єдині”.

¹¹¹ Вважається, що якість свідомості в момент полищення душою тіла визначає майбутнє існування. Людині, котра відчуває близькість смерті, “Мокшадгарма” радить: “Нехай день і

ніч єднає [свій] атман з Вищим Атманом, очікуючи того часу, коли настане остання година”¹¹² (Магабгарата 12.305.17c–18a).

¹¹² Складне слово brahma-nirvāṇa використано також у віршах 24–26 п’ятої глави. Індуси зазвичай перекладають brahma-nirvāṇa як “блаженство Брагмана”. Властиве індуїзму значення терміна *nirvana* не збігається зі значення, прийнятим у буддизмі, де це поняття має сутно негативний відтінок. “Від нірвані нірвана. Нехай ні про що не думає; цим він досягає Брагмана, щастя Брагмана” (Магабгарата 12.182.16c–16e). “Веданта-сутри” (1.1.12) твердять, що Брагман “складається з блаженства” (ānandamaya).

ЛІТЕРАТУРА

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бхагавадгита. Комментарий Свами Рамсукхдаса / Пер. с англійського Д. Бурбы. Москва, 2015.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // **Східний світ**, 2018, № 2.

Завгородній Ю. Ю. Рецепція індійської філософії в Україні. Лінія Вед (1840–1930-ті рр.). Київ, 2013.

Завгородній Ю. Ю. Поняттєво-термінологічний ряд Бхагавадгіти: історико-філософський аналіз (I-й та II-й розділи) // **Індія: давніна і сучасність: збірник наукових праць**. Вип. II. Київ, 2017.

Йогананда Парамаханса. Бхагавадгита: Беседы Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом / Пер. с англійского Д. Бурбы. Москва, 2008.

Рам Дасс. Пути к Богу: Жизнь по Бхагавадгите / Пер. А. Осипова, ред.-консультант Д. Бурба. Москва, 2005.

Rimpter P. Шянкара // **Энциклопедический словарь Гранат**. Т. 50. Москва, 1932.

Brahmabindu Upanishad. (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910.

Kautilya. Arthaśāstra / Translated by R. Śāmāśāstrī. Bangalore, 1915.

Rig Veda. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (дата звернення: 2.08.2018). (Санскритський текст).

Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā. Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya. Kolkata, 1826. (Санскритський текст).

Taittiriya-upanishad / Translated by Swami Sharyananda. Madras, 1921.

The Br̥hadāraṇyaka Upaniṣad (with the Commentary of Śaṅkarācārya) / Translated by Swāmi Mayavati. Almora, 1950.

The Katha Upanishad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Kauśītāki Upaniṣad // **The Upanisads**. Part I / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1879.

The Laws of Manu / Translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler. Oxford, 1886.

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Maitrāyaṇīya Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Mundaka Upaniṣad // **The Upanisads**. Part II / Translated by F. Max Müller. Oxford, 1884.

The Paingala Upaniṣad. URL: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/paingala.pdf (дата звернення: 2.08.2018). (Санскритський текст).

The Sāṃkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṃkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Śiva Samhitā. The Sanskrit text with English translation & Notes by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu. Allahabad, 1914.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part I / Translated by George Thibout. Oxford, 1890.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya. Part II / Translated by George Thibout. Oxford, 1896.

The Yoga-darśana. Sutras of Patañjali whith Bhāṣya of Vyāsa / Translated into English by Gangānātha Jhā. Bombay, 1907.

Vaky avritti of Adi Shanara / Translated by Swami Chinmayananda. Mumbai, 1985.

Vakyavritti // Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya. Vol. 15. Srīrangam, 1910. (Санскритський текст).

Winternitz Maurice. History of Indian Literature. Vol. I. Calcutta, 1927.

REFERENCES

- Bhagavadgita* (2009), translated by Burba D., RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).
- Bhagavadgita with the Commentary of Svami Pamsukhdas* (2015), translated by Burba D., Deych, Moscow. (In Russian).
- Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 2. (In Ukrainian).
- Zavhorodniy Y. Y. (2013), *Retseptsiya indiys'koyi filosofiyi v Ukrayini. Liniya Ved (1840–1930)*, Institute of Philosophy, Kyiv. (In Ukrainian).
- Zavhorodniy Y. Y. (2017), “Ponyattyevo-terminolohichnyy ryad Bhagavadgity: istoryko-filosofs'kyy analiz (I-II rozdily)”, *Indiya: davynna i suchasnist'*, Vol. II, Institute of World History, Kyiv. (In Ukrainian).
- Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Ardzhunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialoh mezhdusobnoi dushoy i Dukhom*, translated by Burba D., Moscow. (In Russian).
- Ram Dass (2005), *Puti k Bogu: Zhizn' po Bhagavadgite*, translated by Osipov A., Burba D. (consultant editor), Sofiya, Moscow. (In Russian).
- Ritter P. S. (1932), “Śaṅkara”, *Encyclopaedic Dictionary Granat*, Vol. 50, Russian bibliographic institute Granat, Moscow, column 542. (In Russian).
- Brahmabindu Upanishad*. (In Sanskrit).
- “Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya*, Vol. 11, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam.
- Kauṭilya (1915), *Arthaśāstra*, translated by Śāmāśāstrī R., Government Press, Bangalore.
- Rig Veda*, available at: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (accessed August 2, 2018). (In Sanskrit).
- Sāṃkhya-kārikā Śrī Īśvarakṛṣṇena virācitā, Śrī Gauḍapāda Svāmi kṛta Bhāṣya (1826), Vācaspatya Yantra, Kolkata. (In Sanskrit).
- Taittiriya-upanishad* (1921), translated by Swami Sharyananda, The Ramakrisna Math, Madras.
- The Brhadāraṇyaka Upaniṣad with the Commentary of Śaṅkarācārya* (1950), translated by Swāmi Mayavati, Mādhavānanda Advaita Ashrama, Almora, Himalayas.
- “The Katha Upanishad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 1–26.
- “The Kauśītāki Upaniṣad” (1879), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part I, The Clarendon Press, Oxford, pp. 271–310.
- The Laws of Manu* (1886), translated with extracts from seven commentaries by G. Bühler, The Clarendon Press, Oxford.
- The Mahabharata Critical Edition*, Vol. VII, *The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India* (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).
- “The Maitrāyaṇīya Upaniṣad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 287–346.
- “The Muṇḍaka Upaniṣad” (1884), translated by F. Max Müller, in *The Upanisads*, Part II, The Clarendon Press, Oxford, pp. 27–44.
- The Paiṅgalā Upaniṣad*, available at: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishhat/paingala.pdf (accessed August 2, 2018). (In Sanskrit).

The Sāṅkhyā-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhyā-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanscrit).

The Śiva Saṁhitā, The Sanskrit text with English translation & Notes by Rai Bahadur Srisa Chandra Vasu (1914), The Pāniṇi Office, Bhuvaneśwari Āśrama, Allahabad.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya, Part I (1890), translated by George Thibout, The Calderon Press, Oxford.

The Vedānta Sūtras with the commentary by Śaṅkarācārya, Part II (1896), translated by George Thibout, The Calderon Press, Oxford.

The Yoga-darśana: Sutras of Patañjali whith Bhāṣya of Vyāsa (1907), translated by Gangānātha Jhā, Rajaram Tukaram Tatya, Bombay.

Vaky avritti of Adi Shankara (1985), translated by Swami Chinmayananda, Central Chinmaya Mission Trust, Mumbai.

“Vakyavritti” (1910), Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya, Vol. 15, Srīrangam, Sri Vani Vilas Press, pp. 23–32. (In Sanskrit).

Winternitz Maurice (1927), History of Indian Literature, Vol. I, University of Calcutta, Calcutta.

БГАГАВАДГІТА. Глава 2 /

Переклад із санскриту та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад другої глави найвідомішої священної книги індусів – “Бгагавадгіти”, яку нерідко називають “Євангелією індуїзму”. “Бгагавадгіта” є частиною грандіозного індійського епосу “Магабгарата”, який за обсягом утричі більший за Біблію. Однак сама “Бгагавадгіта” – це відносно невелика релігійно-філософська поема, що складається із 700 віршів, якими заповнені глави 23–40 критичного видання шостої книги “Магабгарати” (в інших виданнях – глави 25–42). У сучасному вигляді “Бгагавадгіта” сформувалася, ймовірно, у I–II ст.

Друга глава має назву “Санкх’я-йога”. Це одна з найбільших глав “Бгагавадгіти”; вона містить 72 вірші, поступаючись лише останній, вісімнадцятій главі, що складається із 78 віршів. Хоча слово sāṁkhya є назвою однієї із шести систем індійської філософії, тут цей термін слід сприймати в широкому сенсі – “теоретизування”.

Глава постулює таке зasadничe положення індуїзму, як вічність душі, котра не має початку й кінця. Смерть проголошується лише зміною зношеного матеріально тіла, яке для душі подібне до одежини. Стверджується, що матерія взагалі не має справжнього існування, а дух ніколи не перестане бути. Поглиблено розвивається тема безкорисливої діяльності. Наводяться два визначення йоги: “Урівноваженість називається йогою” і “Йога – майстерність у діяльності”.

Розглянутi в главi поняття та реалiї пояснюються перекладачем у примiтках iз залученням цитат з iнших книг “Магабгарати”, а також “Веданта-супr”, “Йога-супr”, “Законiв Ману”, упанiшад, “Артхашастри”, “Санк’я-каріки” та iнших класичних текстiв iндуїзму.

Ключовi слова: Бгагавадгіта, Магабгарата, Індiя, санскрит, переклад, iндуїзм, релiгiя

БХАГАВАДГИТА. Глава 2 /

Перевод с санскрита и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод второй главы самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которую нередко называют “Библией (или Евангелием) индуизма”. “Бхагавадгита” является частью грандиозного индийского эпоса “Махабхарата”, который по объему в три раза больше Библии. Однако сама “Бхагавадгита” – это относительно небольшая религиозно-философская поэма, состоящая из 700 стихов, которыми заполнены главы 23–40 критического издания шестой книги “Махабхараты” (в других изданиях – главы 25–42). В современном виде “Бхагавадгита” сформировалась, вероятно, к I–II вв.

Вторая глава называется “Санкхья-йога”. Это одна из самых больших глав “Бхагавадгиты”; она содержит 72 стиха, уступая лишь последний, восемнадцатый главе, которая состоит из 78 стихов. Хотя слово sāṁkhya является названием одной из шести систем индийской философии, здесь этот термин, очевидно, следует воспринимать в широком смысле – “теоретизирование”.

Глава постулирует такое основополагающее положение индуизма, как вечность души, которая не имеет начала и конца. Смерть провозглашается всего лишь сменой изношенного материально тела, которое для души подобно одежде. Утверждается, что материя вообще не имеет подлинного существования, а дух никогда не перестанет быть. Развивается тема бескорыстной деятельности. Приводятся два определения йоги: “Уравновешенность называется йогой” и “Йога – искусность в действиях”.

Рассмотренные в главе понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Веданта-сутр”, “Йога-сутр”, “Законов Ману”, упанишад, “Артхашастры”, “Санкья-карики” и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Махабхарата, Индия, санскрит, перевод, индуизм, религия

Переклад надійшов до редакції 02.08.2018